

بررسی پیشینه کاربرد هفت‌سین در متن‌های کهن*

امید سُروری (پژوهشگر متون)

مقدمه

از دوران پیش از اسلام تا امروز همواره در آغاز سال نو و بهار جشن نوروز در میان ایرانیان برگزار می‌شود. این رسم پس از اسلام با وجود مخالفت‌ها و محدودیت‌های بیشتر علمای مذاهب اسلامی، از گذشته تا امروز در دربار سلاطین و در میان مردم پایدار مانده و در نهایت بیشتر مذاهب اسلامی با آن همراهی و موافقت کرده‌اند (← مهریزی ۱۳۷۹، ص ۲-۳۳؛ خان‌محمدی ۱۳۸۷، ص ۱۵-۱۹). یکی از رسوم فرعی این جشن، پهن کردن سفره هفت‌سین است. در متون کهن و آثار باستانی برجای مانده هیچ اثری در تأیید وجود هفت‌سین دیده نمی‌شود. امروزه بر سر سفره هفت‌سین هفت ماده، که بیشتر آن‌ها خوراکی هستند، گذاشته می‌شود و برای هر کدام از آن‌ها هم دلایل، فضائل و فواید متعددی ذکر می‌شود که البته منشأ و اعتبار آن‌ها نامعلوم است. برای روشن‌تر شدن پیشینه رسم هفت‌سین باید دید که کهن‌ترین آثاری که در آن‌ها به این رسم اشاره شده کدام‌اند. در این مقاله کهن‌ترین منابعی که در آن‌ها از «هفت‌سین» و گاه کاربرد و فواید آن سخن رفته است براساس قدمت ذکر شده‌اند.

---

* این مقاله در سال ۱۳۹۶ برای مجله فرهنگ‌نویسی فرستاده شده است. در فاصله میان دریافت مقاله از مؤلف و انتشار آن، چند تن از دوستان مؤلف برخی مطالب آن را سهواً و بدون اشاره به نام وی در فضای مجازی منتشر کرده بوده‌اند. آقای مجید دهقانی، پژوهشگر حوزه ایران‌شناسی، با بهره بردن از آن مطالب (با ذکر نام آن دوستان و تشکر از آن‌ها) و پژوهش‌های شخصی خود، مقاله عالمانه‌ای با عنوان «پیشینه هفت‌سین در ایران» (مجله بخارا، شماره ۱۳۰، فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۸، ص ۳۷۲-۳۸۶) تألیف و منتشر کرده‌اند. شباهت میان برخی مطالب مقاله پیش رو و مقاله آقای مجید دهقانی به این علت است (مجله فرهنگ‌نویسی).

لازم به ذکر است که از دوران صفویه به بعد رفته‌رفته نگاه منفی علمای مذاهب (به‌ویژه شیعه) به نوروز و جشن آغاز سال نو تغییر پیدا کرد و در همین راستا رساله‌های متعددی با هدف مشروعیت دادن به این رسم و اسلامی کردن آن، با عنوان نوروزیه و نوروزنامه تألیف شده‌است. این نوروزیه‌ها بر پایه چهار موضوع اصلی تألیف شده‌اند:

۱. محاسبات نجومی و بررسی چگونگی تحویل سال شمسی و تفاوت آن با سال قمری و مباحث جغرافیایی، نجومی و ریاضی متعدد درباره اثبات و چگونگی تعیین زمان تحویل سال نو و سال کبیسه و غیره.

۲. ذکر اعمال این مراسم (از جمله نوع خوراک، نوع لباس و چگونگی نظافت و اعمال دینی) و دعاها و اورادی که مناسب این ایام است.

۳. ذکر فضیلت‌های نوروزی و تلاش برای ایجاد ارتباطی مشروع بین این مراسم و وقایع مهمی که در تاریخ تشیع اتفاق افتاده تا به نوعی تیمن و مشروعیت برای این رسم گبران ایجاد شود.

۴. راه و روش‌های طالع‌بینی و پیش‌بینی‌های گوناگون در این ایام. در هیچ‌کدام از این نوروزیه‌ها (از کهن‌ترین آن‌ها که تألیف ابوعبدالله محمدبن علی ترمذی در سده سوم هجری است^۱ تا جدیدترین آن‌ها) اشاره‌ای به گسترده سفره هفت‌سین و شرایط و عناصر تشکیل‌دهنده آن نشده‌است.

در ادامه، کهن‌ترین آثاری را که در آن‌ها به رسم هفت‌سین اشاره شده ذکر کرده‌ایم:

۱- دیوان برندق خجندی

برندق خجندی (تولد: محرم ۷۵۸ هجری - درگذشت: ۸۰۶ یا ۸۱۲ یا زنده در ۸۱۷ هجری) در قطعه زیر، که در مدح امیرانشاه‌بن تیمور گورکانی (۸۰۰-۸۱۰ هجری) سروده شده، به میمنت نگریستن بر «هفت‌سین» در عید نوروز اشاره کرده‌است:

اشرف‌الدین امیرانشاه سلطان بوالفرج	هست ذات آفتاب آسمان شرع و دین
فصل نوروز است برخیز و چوشاهان عرب	در سر سال عجم بر مرکب عشرت نشین
چون به میدان طرب رانی براق عیش را	هم ز عین مردمی باید که بینی هفت‌سین
سبزه سیراب و سنبل، سوسن و سرو و سمن	ساغر می در میان بزم و ساقی هفتمین
هشت سین دیگر آمد لیک بادا از تو دور	کان همه بر بدسگالان تورا بادا قرین
سوسمار اژدهاخشم و سنان و سرزنش	سکته و سرسام و سرفه، سهم و سودا هشتمین

۱. متن تصحیح‌شده این نوروزیه در سال ۱۳۸۷ در دانشگاه تهران دفاع شده‌است (← بنی اقبال ۱۳۸۷).

مبدأ سال عجم با دادا مبارک تا بود نیک‌خواهت را چنان و بدسگالت را چنین
تا ز باد فصل نوروز و سحاب دُرفشان بشکفد در صحن بستان ارغوان و یاسمین
در گلستان طرب بر مسند ناز و نعیم صحبت اشرف جوی و مردم دانا‌گزین
(تقی‌الدین کاشی، ص ۱۹۳).

این قطعه باید در بین سال‌های ۸۰۰ تا ۸۱۰ هجری سروده شده باشد، زیرا میرانشاه در آن سال‌ها حاکم تبریز بوده و در بیت دوم این قطعه نشانه‌ای از حکمرانی وی دیده می‌شود. بنابراین این مدرک، در اواخر سده هشتم و اوایل سده نهم هجری این رسم از جمله در تبریز و آذربایجان بزرگ رایج بوده است.

۲- انیس الناس

انیس الناس (تألیف: ۸۳۰ هجری) نوشته «شجاع» است. نسخه‌ای از این اثر به شماره ۳۹۸۲ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران محفوظ است و در سده ۹ و ۱۰ هجری نوشته شده است (دانش‌پژوه ۱۳۴۰، ج ۱۲، ص ۲۹۷۵-۲۹۷۷). در این نسخه حکایتی که در سده ۹ هجری در سمرقند روی داده است درباره هفت‌سین و اهمیت آن آمده و در آن اشاره شده که در نوروز برخی «از جهت میمنت حال» چیزهایی که با حرف «سین» شروع شده باشد می‌خورند و می‌پوشند:

مطلب راجع به هفت سین حکایت

در روز نوروز جماعتی می‌گفتند که به حسب نظر نجومی امسال از جهت میمنت حال اشتغال به چیزهایی می‌باید نمود که سر الفاظ او سین باشد، همچنان‌که سر^۱ و سبزی و سرکه می‌باید خورد و سقرلاط و سمور و سنجاب می‌باید پوشید. مولانا نور گفت: پس صوف نیز باید پوشید، لیکن با وجود اوصاف مذکوره و عدم استحقاق از مجموع مستعدان و جمیع مستحقان خوش‌روزگارتر [؟] و دائم‌الاقوات قرین عیش و عشرت [آن که] هر روز مبلغی از اوقات مملکت می‌گیرد و دائم‌الاقوات مشوش‌بال و منغص حال [مانند] این پریشان‌روزگار به بالای مخالطت و محنت مقارنت او و ابنای جنس او گرفتار [نیست] [شجاع، خطی دانشگاه تهران به شماره ۳۹۸۲، برگ ۸۰ پشت] ۲.

۱. سر: گویا نوعی شراب برنج و یا ماهی بوده است (فرهنگ فارسی معین، ذیل سر).
۲. این حکایت در نسخه چاپی انیس‌الناس نیامده است.

مشخص نیست این مولانا نور سمرقندی کیست، ولی حیات وی در سده هفتم یا نهم هجری بوده است. براساس این حکایت «به‌حسب نظر نجومی» و گفتار ستاره‌شناسان توصیه شده بوده که در نوروز این‌گونه عمل کنند و البته ثابت می‌شود که در این روزگار به خوراکی‌ها و پوشیدنی‌های که با «سین» شروع شده در ایام نوروز توجه خاصی می‌کرده‌اند.

۳- مفتاح السعاده و مصباح السیاده

احمدبن مصطفی طاش‌کبری زاده (۹۰۱-۹۶۸ هجری) از دانشمندان و نویسندگان مشهور سده ۱۰ هجری در کشور عثمانی (ترکیه امروز) است. وی در کتاب مفتاح السعاده، که دانشنامه‌ای در علوم گوناگون است و آن را به عربی تألیف کرده، در ذکر عادات عجم می‌گوید: «و من عادتهم فی یوم النیروز، أنهم یجمعون بین سبعة أشياء - أول أسمائهم سینات - یا کلونها، و هی السكر، و السمسم، و السمید، و السفرجل، و السماق، و السذاب، و السفنقور» (طاش‌کبری زاده ۱۴۲۲ قمری، ج ۱، ص ۳۶۶).^۱

وی منبع خود را ذکر نکرده و تنها اطلاعی که از این مطلب به دست می‌آید این است که پیش از تألیف این اثر (= سده ۱۰ هجری) عادت چیدن هفت‌سین در نوروز در میان ایرانیان (عجم) رواج داشته است.

۴- مجموعه ۱۳۸۳۵ مجلس شورای اسلامی

در کتابخانه مجلس مجموعه‌ای شامل ۲۶ رساله گوناگون به خط نستعلیق وجود دارد که از ابتدای سده ۱۰ هجری تا ابتدای سده ۱۲ هجری تألیف و کتابت شده‌اند. این رساله‌ها بنا بر ترتیب تألیف و کتابت کراسه‌بندی نشده‌اند و رساله‌های کهن‌تر در میانه این مجموعه قرار گرفته‌اند. این مجموعه ۱۸۱ برگ دارد و شش رساله آن ترقیمه‌هایی با رقم تاریخ دارند که از ۹۱۱ تا ۱۱۱۳ هجری را دربر می‌گیرد. در این رساله در دو جا ذکر هفت‌سین رفته است: الف) در برگ ۷۰ رو و در حاشیه به خطی جدید و متأخرتر از خطوط متن این دو بیت نوشته شده:

عید نوروز خان بچین هفت‌سین تا کنی تناول نمی‌شوی غمگین
سرکه و سیب و سیر و ... سمنو و سماق ...

این شعر ناقص و مغلوط است و ادامه دو مصراع بیت دوم در متن از بین رفته و ناخواناست و تنها تأکید و توصیه خوردن هفت‌سین در نوروز از آن دریافت می‌شود.

۱. از جناب آقای دکتر سهیل یاری گلدره برای شناسایی این مطلب سپاسگزارم.

ب) در برگ ۸۴ پشت و در رساله هفدهم مثنوی کوتاه زیر آمده که در توصیف هفت‌سین و فواید خوردن آن است:

هفت سین که روز نوروز باید خورد

یاد دارم ز پیر^۱ دانایی که همی‌گفت دیده‌ام جایی
که چو یاران به طالع فیروز بنشینند ساعت نوروز
باید این هفت‌سین تناول کرد می‌نشاید از این تغافل کرد
سینه گوسفند و آن ز لحوم سمنون [۴] خور اگر نه‌ای مغموم [ظ]
دو سه سنپوسه گر به دست افتد در سپاه الم شکست افتد
سبزی و سرکه هر [...] خوانند قدر رای هر دو مفلسان دانند
سنجد و سیب نیز از این قسم است هفت‌سینی کو مقوی جسم است
گر میسر شود مکن تقصیر خود بنوش و بده به مرد فقیر
این مثل هست در جهان مشهور لیک عاجز بود از این معذور
تا به نیکی شوی به دهر سمر^۲ ایزدت در جهان بود یاور

(مجموعه ۱۳۸۳۵ کتابخانه مجلس، برگ ۸۴ پشت).

این مثنوی تاریخ تألیف ندارد، ولی خط این مثنوی و رساله کوتاه قبل از آن (رساله شانزدهم) و رساله بعد از آن (رساله هجدهم) یکی است. در پشت برگی که مثنوی هفت‌سین را دربر دارد، سه یادداشت دیده می‌شود: نخست، بیت‌هایی از قصیده محیی لاری (درگذشت: ۹۳۳ هجری) که در تاریخ ۱۱۲۵ هجری نوشته شده است. دوم، دو بیت ناآشنا به خطی متأخر و با مرگبی متفاوت با مرگب یادداشت نخست (تاریخ و نام کاتب در آن مخدوش شده و خوانا نیست). سوم، تاریخ فوت شخصی به نام «خیرالنسا بنت شمس‌الدین محمد» در ۱۱۸۹ هجری.

پس اگرچه تاریخ تألیف مثنوی هفت‌سین نامعلوم است، ولی تاریخ کتابت آن قبل از ۱۱۲۵ هجری است. از طرف دیگر، از آنجاکه چهل حدیث خوافی (رساله پانزدهم) نیز در قرن ۱۲ هجری سروده شده، احتمال کتابت این سه متن هم‌خط، در انتهای نسخه چهل حدیث احتمالی قوی است.

۱. متن: پیری.

۲. متن: سمر.

۵- مجموعه ۶۱۵ کتابخانه پرتو پاشا (ترکیه)

در کتابخانه پرتو پاشا مجموعه‌ای شامل رساله‌های متعدد و متنوع وجود دارد که بنابر تاریخ کتابت و تألیف کراسه‌بندی نشده‌اند. برخی از رساله‌های این مجموعه را کاتبی به نام درویش نیازی نوشته و در هیچ‌کدام از ترقیمه‌ها نیز تاریخ کتابت را درج نکرده‌است. در دو جای دیگر این مجموعه دو تاریخ ۱۱۱۶ هجری و ۱۱۴۴ هجری ذکر شده که دومی را کاتبی به نام عمر افندی درج کرده‌است. در میانه این مجموعه در بالای یکی از اوراق، این دو مطلب در خصوص هفت‌سین نوشته شده‌است:

[۱]

من عادة العجم انهم فی اول یوم نوروز من سنتهم یجمعون سبع سینات و یا کلونها و هی
السرک و السمسم و السمید و السویق [متن: سویح (?)] و السمک و السماق و السداب
[... الملک.

[۲]

لابی علی

روز نوروز هفت‌سین خوردن دانش افزایش و جهان و هنر
سین سماق و سین سنپوسه سنجد و سیب و سیر و سرکه و سر^۱

(مجموعه ۶۱۵ پرتو پاشا، ۱۷۵ رو).

تاریخ کتابت و تألیف این دو نوشته که بر خوردن هفت‌سین در ایام نوروز تأکید دارند، مشخص نیست و همچنین هویت «ابی علی» سراینده دویبت بالا نیز نامعلوم است، اما با توجه به قدمت کاغذ و رساله‌های مندرج در این مجموعه، این دو نوشته باید در حدود سده ۱۰ تا ۱۲ هجری کتابت شده باشند.

۶- نوروزنامه شیرازی

عمادالدین محمدبن مسعود شیرازی مشهور به عماد طیب، از طبیبان دربار شاه تهماسب صفوی (درگذشت: ۹۸۴ هجری) (صفا ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۳۶۲)، رساله‌ای کوتاه در موضوع نوروز دارد که در مقاله سوم آن آمده‌است: «نقل است و در کتاب حدیث بسیار دیده شده از امیرالمؤمنین علی (ع) که هرکه این هفت آیه را روز نوروز بر کاسه‌ای چینی یا جامی نویسد و به مشک و زعفران و به گلاب بشوید، هرکس که از آن چند قطره بخورد تا یک سال هیچ

۱. سر: گویا نوعی شراب برنج و یا ماهی بوده‌است (فرهنگ فارسی معین، ذیل سر).

درد و المی بدو نرسد و از جمیع بلاها ایمن باشد و اگر گزنده‌ای او را بگزد، زهر بر وی کار نکند و هفت‌سین که در روز نوروز خوردن آن سنت است این است: سلام قولاً من ربّ رحیم (یس، ۵۸)؛ سلام علی نوح فی العالمین (صافات، ۷۹)، سلام علی ابراهیم (صافات، ۱۰۹) سلام علی موسی و هارون (صافات، ۱۲۰)؛ سلام علی آل یاسین (صافات، ۱۳۰)؛ سلام علیکم طبتم فادخلوها خالدین (زمر، ۷۳)؛ سلام هی حتی مطلع الفجر (فجر، ۵) ...» (شیرازی ۱۳۷۸، ص ۵۲-۵۳).

براساس این متن، رفته‌رفته برای توجیه برگزاری مراسم نوروز و تأیید نظر موافقان برگزاری این جشن، خوردن هفت‌سین خوراکی، شکلی مشروع و دینی گرفته و خوردن هفت‌آیه که با سین شروع شده باشند با آیینی که در بالا ذکر شد به‌جای خوردن هفت‌سین توصیه شده‌است.

۷- دیوان مفلق تهرانی

محمدعلی مفلق دنبلی منشی‌باشی رازی تهرانی، متخلص به مفلق و ملقب به صدرالشعرا در زمان فتح‌علی‌شاه (۱۲۱۲-۱۲۵۰ هجری)، قطعه‌ای هزل‌آمیز سروده و در آن به هفت‌سین اشاره کرده‌است:

خواجه عید است هیچ می‌دانی   که من از فاقه ژنده دارم رخت
جز رهی هرکه بنگری خود را   داده زیور ز رخت گرچه درخت
بنده از پی تدارک عید   جگر از رنج فاقه لختالخت
...یر من هفت‌سین مرا چه کنم   نیست اندر کفم جز این از بخت
بشمر اینک سپید و سرخ و سیاه   سهمگین و سطر و سرکش و سخت

(دیوان مفلق تهرانی، نسخه ۲۸۷۷، برگ ۷۴؛ نسخه ۸۱۷۳ کتابخانه مجلس، برگ ۸۵۶).
براساس این منبع در دوره قاجار دیگر حرفی از خوردن یا پوشیدن هفت‌سین نیست و احتمالاً از این دوره به بعد، بیشتر به دنبال تدارک و تهیه آن برای چیدن بر سر سفره بوده‌اند.

***

براساس منابع مذکور، رسم خوردن و یا پوشیدن هفت چیز که نامشان با حرف سین شروع شده، از اوایل سده ۹ هجری در قسمت‌هایی از ایران (به‌ویژه در ماوراءالنهر) رواج داشته، ولی درباره منشأ و زمان پیدایش این رسم و جزئیات اجرای آن اطلاع متقنی در دست نیست. همچنین درباره خود «سفره هفت‌سین» و شرایط و جزئیات آن نیز مطلبی دیده نمی‌شود.

آنچه مسلم است اینکه به مرور زمان، رسم پوشیدن هفت‌سین از میان رفته‌است و در مواردی علمای دینی از دوره صفویه به بعد تلاش کرده‌اند تا به جای خوردن هفت‌سین، خوردن کاغذ و جوهر، هفت آیه شسته‌شده در آب را، که با سین شروع می‌شود، جایگزین کنند؛ تلاشی که پایدار نمانده و موفق نبوده‌است. البته بنا بر دلایلی نامعلوم، در سال‌های اخیر، دیگر گزارشی از خوردن هفت‌سین دیده نمی‌شود و این رسم، تحوّل یافته و محدود به چیدن هفت‌سین بر سر سفره‌ای به همین نام شده‌است. تا جایی که امروزه هفت‌سین را قبل از تحویل سال نو بر سر سفره می‌گذارند و کسی آن‌ها را نمی‌خورد و همچنین در بیشتر مناطق، این سفره و هفت‌سین چیده‌شده بر آن تا آخر تعطیلات نوروزی همچنان گسترده باقی می‌ماند.

منابع

- بنی‌اقبال، نسیم (۱۳۸۷)، تصحیح پنج رساله نوروزنامه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی مظفر بختیار، دانشگاه تهران.
- خان‌محمدی، علی‌اکبر (۱۳۸۷)، «نوروز در منابع عرب»، مجله حافظ، شماره ۴۹.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۰)، فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، جلد ۱۲، تهران، دانشگاه تهران.
- شجاع (۱۳۷۴)، انیس‌الناس، به تصحیح ایرج افشار، تهران، علمی و فرهنگی.
- شجاع، انیس‌الناس، نسخه خطی دانشگاه تهران به شماره ۳۹۸۲.
- شیرازی، عمادالدین محمود (۱۳۷۸)، نوروزنامه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به کوشش نسیم بنی‌اقبال، به راهنمایی مظفر بختیار، دانشگاه تهران.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۸)، تاریخ ادبیات در ایران، تهران، فردوس.
- طاش‌کبری‌زاده، احمد (۱۴۲۲ هجری)، مفتاح السعادة و مصباح السیاده، محمدعلی بیضون، بیروت.
- تقی‌الدین کاشی، خلاصة الاشعار و زبدة الافکار، نسخه خطی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران به شماره ۱۰۴ ب.
- معین، محمد (۱۳۸۱)، فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر، شش جلد.
- مفلق‌تهرانی، محمدعلی، دیوان، نسخه خطی ۲۸۷۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- مفلق‌تهرانی، محمدعلی، دیوان، نسخه خطی ۸۱۷۳ کتابخانه مجلس.
- مهریزی، مهدی (۱۳۷۹)، «نوروز در روایات اسلامی»، مجله علوم حدیث، شماره ۱۵.